

Orman Köylerinde Sosyo-Ekonomik Yapı: Trabzon İli Örneği

*Süleyman ALKAN¹, Devlet TOKSOY²

¹Doğu Karadeniz Ormanlık Araştırma Müdürlüğü /Trabzon

²K.T.Ü. Orman Fakültesi, Orman Mühendisliği Bölümü/Trabzon

* Sorumlu yazar: suleymanalkan@yahoo.com

Geliş Tarihi: 13.04.2008

Özet

Orman köyleri genellikle yüksek rakımlarda ve tarıma uygun olmayan eğimli arazilerde kurulmuşlardır. Bu yapı, orman köylerinde yaşamayı zorlaştırmakta, ormanlara bağımlılığı arttırmaktadır. Belirleme kriterleri mülki sınırları içinde orman olup olmamasına dayandırılmakta, sosyo-ekonomik ölçütler dikkate alınmamaktadır. Orman köyleri ve köylülerinin sosyo-ekonomik yapılarını ortaya koyarak geçmişle kıyaslamak, geleceğe ışık tutulması bakımından önemli olacaktır. Trabzon İli'ndeki 211 orman köyünün 68'inde, 848 kişi ile görüşülerek, sosyo-ekonomik yapı ortaya konulmaya çalışılmış, geçmişle kıyaslanarak geleceğe dair öngörülerde bulunulmuştur.

Araştırma alanındaki kadınların sosyo-ekonomik konumu, Türkiye ortalamalarının altında, bazı bölgelerin kırsal kesim ortalamalarından daha iyi durumda ve gelişmekte olan çoğu ülke ortalamalarının üzerinde olduğu belirlenmiştir. Konut yapılarındaki değişim, hanelerde sahip olunan dayanıklı tüketim mallarının artması, hayvan sayılarındaki azalma, yeni tarım tercihleri, yakacakların çeşitlenmesi, köylerde yaşayanların özellikle de kadınların yaşam kalitesini artırırken orman kaynaklarına olan talebi azaltmaktadır. Köylülerin %89,5'inin sağlık güvencesine sahip olması önemli ölçüde rahatlama sağlamıştır. Orman köylerindeki gelirlerin büyük bir kısmını maaşlar oluşturmaktadır. Orman işçiliğinde çalışma ve ormanlardan gelir elde etme gün geçtikçe azalmaktadır. Köylerde yaşayan özellikle orta yaş üzerindeki kadınların okur-yazar olma oranı düşük olmasına karşın, gençlerde bu oran gelişmiş ülkeler düzeyindedir. Köylerin altyapı olanakları, köylülerin sosyal ve ekonomik nitelikleri gelişirken nüfuslarının azaldığı belirlenmiştir. Sürecin devam etmesi halinde, orman köyleri genellikle emeklilerin yaşadığı mekanlara dönüşecektir. Bu değişimler aynı zamanda orman kaynaklarına olan bağımlılığı da azaltacaktır.

Anahtar Kelimeler: Orman Köyleri, Sosyo-Ekonomik Yapı, Nüfus, Trabzon

The Socio-Economic Structure of the Forest Villages: The Case Study in Trabzon

Abstract

Generally, the forest villages are at the high altitude and on the field that are not suitable for agriculture. This complicates living in them and increase their dependence on the forest resources. While determining the forest villages, the distance from the forest, and the socio-economic criteria are considered. In this study, 848 people in 68 forest villages are surveyed; their socio-economic structure is stated; the data are compared with past and with the help of them, some predictions about future are made.

In this study it is identified that the socio-economic condition of the subjects is under Turkey- average; better than rural area average of some regions; and above many developing countries average. Change of the structures of the houses, increasing durable consumer goods in the houses, decreasing livestock numbers, new agriculture alternatives and variable fuel, increase the level of the villagers' -especially the women's- life. However, all these decrease the demand for the forest resources. The 89,5 % of the villagers have health insurance and this becomes a real advantage for them. The main income of the villagers is the salaries. Being forestcrafts and earning money from the forest is decreasing day by day. Although the rate of literacy is low among the women over middle age, it is the same as that of developed countries. It is determined that while the basic facilities and the socio-economic conditions of the villages are growing, the population is decreasing day by day. If this continues the forest villages will be the places where just the retired people live. On the other hand, these changes will decrease the dependence on the forest resources.

Keywords: Forest Villages, Socio-Economic Structure, Population, Trabzon

Giriş

Türkiye’de 7.302’si orman içi, 13.128’i orman bitişiği olmak üzere toplam 20.430 orman köyü bulunmaktadır. Mevcut köylerinin %36’sı orman içi, %64’ü ise orman bitişiği köylerden oluşmaktadır (Orköy, 2005).

Orman köyleri genellikle yüksek rakımlarda ve eğimli araziler üzerinde kurulmuştur. Buralarda yaşayan köylülerden hiç arazisi olmayanların oranı %10’dur. Tarıma uygun arazi miktarının azlığı, orman köylerinde yaşayan köylülerin zor ekonomik koşullar altında geçimlerini sürdürmelerine neden olmaktadır. Orman köylerinde tarım yapılabilecek arazi ortalaması, hane başına 25 dekadır. Türkiye’nin genel ortalaması 61 dekar olup, AB ülkelerinde bu miktar 118,5 dekarı bulmaktadır (Orköy, 2008).

Orman köyü ve köylüsü tanımları hukuki temellere dayanılarak yapılmıştır. Resmi Gazete’de (2005) yayınlanan “Orman Köylüleri Kalkınma Hizmetlerine İlişkin Esas ve Usuller” metninde;

Orman köyü; orman içi ve ormana bitişik köy, orman köylüsü ise; orman köyü nüfusuna kayıtlı olup, sürekli olarak bu köylerde oturan halk, olarak tanımlanmaktadır.

Bu tanımlar, 6831 sayılı orman yasasının 31. ve 32. maddelerinde farklı şekillerde yapılmaktadır. Adı geçen maddeler, köy mülki sınırları içerisinde bulunan devlet ormanlarının verimli ya da verimsiz olmasına göre orman köylülerini bir sınıflandırmaya tabi tutmaktadır.

Görüldüğü gibi, hukuksal tanımda “orman köyü/köylüsü” için belirleyici olan özellik, yerseldir ve özel olarak da “orman” sayılan arazi ile uzaklık ilişkisidir. Bu tanımlarda kültürel, toplumsal ve ekonomik bir ölçüt yoktur. Doğal olarak, hukuksal nitelik taşıyan tanım herhangi bir nedenle değiştirildiğinde, “orman köyü/köylüsü” sayıları da buna bağlı olarak değişmektedir. Öte yandan, “orman köyü/köylüsü” tanımı, “orman” sayılan alanlara ilişkin konumu gibi son derece yalın ve kolay ölçülebilir bir değişkeni temel almış olmakla birlikte, bu tanıma uygun yerlerin belirlenmesi sırasında da nesnel ölçütlerden yararlanılamamakta ve aynı yıl için bile farklı sayılar verilebilmektedir (Çağlar, 2001). Örneğin

1975 yılında Trabzon’da 132 adet orman köyü bulunmaktayken (Orköy, 1975), günümüzde bu sayı 211’e yükselmiştir.

Orman köyleri, diğer köylere oranla genellikle daha üst yükseltilerde bulunmakta ve buralarda yaşayan insanlar daha zor coğrafik ve iklimsel koşullarla mücadele etmek zorunda kalmaktadırlar. Bu köylerdeki tarım alanlarının az ve engebeli, verimin düşük, pazara ulaşım olanaklarının genellikle kısıtlı oluşu, yaşamı olumsuz yönde etkilemekte, bunun sonucunda da orman köylerinden sürekli ve/veya mevsimsel göç hareketleri yaşanmaktadır.

Her şeye rağmen hayatın devam ettiği bu köylerde ulaşımın, kitle iletişim araçlarının ve şehirlerle doğrudan kurulan ilişkilerin etkisiyle bir değişim süreci yaşanmaktadır. Etkileri köyden köye, mahalleden mahalleye, aileden aileye, hatta kişiden kişiye farklı ölçüde olsa da değişim devam etmektedir.

Bu çalışma ile, Trabzon İli orman köylerinin nüfus ve sosyo-ekonomik yapıları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bugünkü durumu bilerek geçmişle kıyaslamak, köylerin ve köylülerin geleceğine dair öngörülerin yapılmasını kolaylaştıracaktır. Ortaya konulan bilgiler ve öngörülerle, kırsal kalkınma programları yapan ve uygulayan kuruluşların, kendilerine ayrılan kaynakları daha verimli kullanabilmelerine olanak sağlayacak nitelikte planlar yapmalarına katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Materyal ve Metot

Trabzon’da bulunan 211 orman köyünden tam rastlantısal olarak seçilen 68’inde (yaklaşık %32) yürütülen çalışma, 611’i kadın ve 237’si erkek olmak üzere toplam 848 kişi ile görüşülerek gerçekleştirilmiştir. Verileri toplama işlemi hane bazında yapıldığı için görüşme yapılan kişilerin ayrı hanelerden olmasına özellikle dikkat edilmiştir.

Örneklemede kadın sayısının fazla olması, görüşmelerin yapıldığı gündüz saatlerinde erkeklerin köy dışında bulunmalarından kaynaklanmıştır. Köylerde yaşayan kadınların, ürettikleri, kendi ihtiyaçlarında kullandıkları, sattıkları tarım ve hayvansal ürün miktarlarını, bu ürünlerin fiyatlarını erkeklerden daha iyi bildikleri düşünüldüğünde bu örneklemin sağlıklı

veri toplama anlamında olumlu katkılarının olduğunu söylemek mümkündür.

Çalışma sırasında köyler hakkındaki genel bilgiler, düzenlenen 37 soruluk “köy bilgi formu” ile muhtarlardan, bulunamaması durumunda ise ihtiyar heyeti üyelerinin birisinden alınmıştır. Diğer bilgiler, katılımcılarla yüz yüze yapılan görüşmeler sırasında doldurulan anketlerden elde edilmiştir. Anket verileri, öncelikle Microsoft Excel programı tabanlı olarak bilgisayara aktarılmış, bu veriler kullanılarak ikincil veriler üretilmiş, yüzdeler belirlenmiştir.

Hane halkı geliri, her bir hane halkından anket uygulanan bireyden alınan beyana göre hesaplanmıştır. Hanehalkının tarım ve hayvancılık faaliyetleri sonucunda elde ettikleri ürünlerin kendi ihtiyaçlarında kullandıkları ve pazarladıkları miktarları da ayrı ayrı belirlenmiştir. Bu miktarlar, Hedge and Enters’de (2000) verilen yöntem kapsamında, 2007 Haziran ayı pazar fiyatlarıyla çarpılarak, hem elde edilen gelir hem de geçimlik üretim sonucunda hane bütçesine katkı miktarları ortaya konulmuştur.

Orman köylerinin geçmişiyle ilgili kıyaslama yapabilmek için gerekli bilgiler, ORKÖY tarafından 1976-1979 yılları arasında yapılan “İlçe Kalkınma Planları”ndan alınmıştır.

Araştırma kapsamında anket cevaplayıcılarının hane başına yıllık gelirlerinin 2007 yılı rakamlarına göre hesaplanmasında enflasyon oranı %9,92 (TÜİK, 2007) alınmış ve 2006 yılında elde edilen nakit gelirlere ait rakamlar enflasyon oranına göre yeniden değerlendirilmiştir. Çalışmada elde edilen gelir değerlerinin dolara çevrilmesinde 1 \$= 1,3 YTL kur değeri esas alınmıştır.

Bulgular ve Tartışma

Orman köylerinin nüfus ve sosyo-ekonomik yapısına ilişkin bulgular beş başlık altında verilmiş, bölge ve ülke değerleriyle kıyaslanarak irdelenmeye çalışılmıştır.

Altyapı

Trabzon’daki orman köyleri diğer köylere göre genellikle yüksek rakımlarda, il ve ilçe merkezlerinden daha uzakta ve sarp araziler üzerinde kurulmuştur. Zorlu arazi ve iklim

koşulları dolayısıyla köyleri ilçeye bağlayan yolların niteliği sık sık bozulmakta, ulaşım olumsuz yönde etkilenmektedir. Bazı köylerden haftada sadece bir gün ilçeye tarifeli minibüs seferleri olmasına karşın çoğu köyden her gün ilçeye gitme olanağı bulunmaktadır. Köylerdeki özel araç sayılarındaki artış ulaşımı önemli bir sorun olmaktan çıkarmıştır.

Niteliği kötü olsa da orman köylerinin tamamının yolu, sıkça arıza yapsa da telefonu ve elektriği, eski ve bakıma muhtaç olsa da boru ile evlere ulaştırılmış su şebekesi bulunmaktadır. Köylerin altyapı olanaklarının geçmişe göre geldiği nokta, köylerde yaşayanlar tarafından yetersiz bulunmaktadır. Araştırmada örneklenen orman köylerinin %66,2’sinde yol, %32,4’ünde elektrik, %32,4’ünde su, %14,7’sinde de telefon sorunu olduğu gündeme getirilmiştir. Bu şikayetler daha çok şebekelerin eski olması, sık arıza yapması ve yetersizliğine yönelik olmaktadır.

Köylerin, %51’inde sağlık, %8,8’inde de eğitim sorunu olduğu ifade edilmiştir. Sağlık ve eğitim sorunlarından şikayetler ulaşım koşullarından kaynaklanmaktadır. Sağlık hizmetlerinden yararlanma hakkında ziyade, belirli merkezlere toplanmış sağlık kurumlarına ulaşımın zorluğu ve maliyeti gündeme getirilmiştir.

Köy yollarının ulaşımı kolaylaştırması, kışı köyde geçiren ailelerin azalmasına neden olmuştur. Geline nokta, araştırma alanındaki 9 orman köyü kış aylarında tamamen boşalmakta, bazılarında ise sadece 5-10 aile kalmaktadır.

Orman köylerine ulaşımın araçlarla sağlanmasından sonra, mimari yapıda da değişimler olmuştur. Yöre koşullarına göre taş, ahşap veya taş-ahşap birlikteliğinden oluşan yapı tarzı terk edilerek, yerini briket ve tuğladan yığma ve betonarme yapılara bırakmıştır. İlçe Kalkınma Planları’nın yapıldığı 70’li yıllarda, evlerin %90’lara varan kısmı ahşap ve/veya taştan inşa edilmişti. Günümüzde bu oran %35,4’e gerilemiştir. Tuğla ve briket kullanılarak yığma ya da betonarme olarak inşa edilen konutların oranı %64,4’tür. Bu değişimi, ulaşım olanaklarının gelişmesi kadar köy dışında çalışılarak biriktirilen sermaye de etkilemiştir. Bazı köylerde yapılar abartılarak

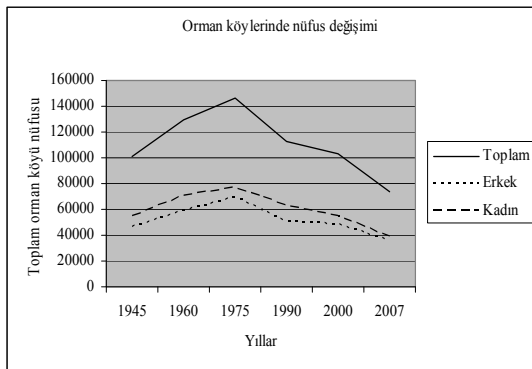
çok katlı apartmanlar inşa edilmiştir. Bunların çoğu kullanılmamakta, ölü bir yatırım olarak beklemektedir. Yapımları sırasında oduna alternatif malzemelerin kullanılması ve ısı yalıtımına daha duyarlı olmaları bakımından yeni konutlarda daha az odun kullanılmakta, ormanlar üzerindeki baskı azalmaktadır.

İlçe Kalkınma Planları'nın yapıldığı dönemde, kış aylarında tamamen boşalanların dışındaki köylerde en az bir ilkokul ve bir öğretmen bulunmaktaydı (ORKÖY, 1976; 1977; 1978/a, 1978/b). Aynı dönemde, köylerin %16,6'sı sağlık ocağı veya evine, %27,5'inde ise sağlık personeline sahip olup, bu personelin önemli bir kısmını da ebeler oluşturmaktaydı. Gelenen noktada; köylerin sadece %32'sinde ilkokul eğitime devam etmekte, %42,6'sında sağlık ocağı veya sağlık evi, %19,1'inde de sağlık personeli bulunmaktadır. Çoğu köydeki ilkokul ve sağlık evi binaları terk edilmiş, bakımsız ve kullanılamaz bir halde bulunmaktadır.

Nüfus

Orman köylerindeki zor yaşam koşulları, ulaşım olanaklarının gelişmesi, kitle iletişim araçlarının çeşitlenip etkilerinin artması, kentlerle doğrudan kurulan ilişkiler, kent yaşamının çekiciliği ve özellikle genç nüfus için köy yaşamının iticiliği, köylerden dışarıya göçün artmasına neden olmuştur.

DİE (1947); (1963); (1973); (1994); (2002) ve TÜİK (2008) yayınlarından yararlanarak, Trabzon İli orman köylerindeki toplam nüfusun yıllara göre değişimi ortaya konulmuş ve Şekil 1'de verilmiştir.

Şekil 1. Trabzon İli orman köylerinde yıllara göre nüfus değişimi

Şekil 1 incelendiğinde; 1975 yılından sonra orman köylerindeki nüfusun azaldığı anlaşılmaktadır. 2007 yılında tamamlanan adrese dayalı nüfus kayıt sistemi verilerine göre (TÜİK, 2008); 2000 yılındaki nüfus sayımından bu yana Trabzon'daki orman köylerinin nüfuslarında %28,3 oranında bir azalma meydana gelmiştir. Sayım, nüfustaki azalmanın yalnızca orman köyleriyle sınırlı kalmadığını, tüm köylerin nüfuslarında da benzer oranda bir düşüşün meydana geldiğini ortaya koymuştur.

Sanayileşme ve teknolojiye gelişmeler, tüketim gereksinimlerinin artmasına neden olmuştur. Böylelikle kentler cazibe merkezi haline gelmiş, köylerden ve topraktan kopma, kırsal nüfusu azaltıp kentlerin nüfuslarını arttırmıştır. Gelenen noktada göç süreci henüz tamamlanmamış olup etkisini günümüzde de devam ettirmektedir.

Orman kaynaklarının korunması açısından bakıldığında, köylerdeki nüfus azalmasının olumlu katkılar sağlayacağı söylenebilir. Bu durumun, mahallinde gerçekleştirilecek ormancılık faaliyetleri sırasında, gereksinim duyulan işgücünü bulmakta sıkıntısı doğurabileceği düşünülse de; üretimde dikiliden satış yönteminin uygulanması, ihaleyi alan kişinin köy dışından getirdiği işgücünü kullanması, ağaçlandırma ve erozyon kontrolü çalışmalarının da özel sektöre ihale edilmesinin yöresel işgücüne olan talebi azalttığını göz önünde bulundurmak gerekir. Ancak göç eden köylüler, altyapısı yeterli olmayan ilçe ve kentlerde önemli bir baskı unsuru olmakta, sonuçta ülke, köylülerin şehirlileşmesi yerine köyleşen şehirler sorunuyla karşı karşıya kalmaktadır.

Grafiğin incelenmesi; orman köylerindeki kadın nüfusun her zaman erkek nüfustan fazla olduğunu da ortaya koymaktadır. Bu yapı, işsizlik sorunu olan orman köylerinde yaşayan erkeklerin çalışmak amacıyla köy dışına gitmesinden kaynaklanmaktadır. Yani göçün seçiciliğini göstermesi bakımından önemlidir.

Sosyal ve Ekonomik Yapı

Orman köylerinden çalışmak amacıyla büyük kentlere hatta yurtdışına gidenlerin çoğu bugün emekli olmuş ve köylerinde yaşamayı seçmiştir. 1976 yılında Çaykara

İlçesi için yapılan kalkınma planı verilerine göre; orman köylerinden sadece yurtdışına ortalama 26 erkeğin gittiği, gidenler arasında kadınların olmadığı, aynı dönemde bireysel göç olarak ortalama 85 kişinin de çeşitli kentlere göç ettiği belirtilmiştir (ORKÖY, 1976). Bugün Çaykara İlçesi'nin orman köylerinde emekli oranının ortalama %53 olması, büyük oranda o yıllarda çalışmak amacıyla köy dışına çıkılmasının bir sonucudur. Bu yapı, köylerde inşa edilen konutlara, konutlarda kullanılan ve yaşam kalitesini yükselten eşyalara yansıdığı gibi, sosyal ve kültürel yönden de değişime neden olmuştur.

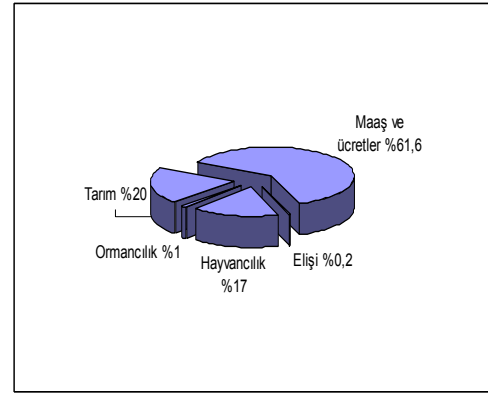
Orman köylerinde bulunan hanelerin, %90,3'ünde buzdolabı, %87,4'ünde telefon, %89,2'sinde televizyon, %42,4'ünde elektrik süpürgesi ve %1,5'inde de bulaşık makinesi bulunmaktadır. Televizyon olmayan evler, genellikle kışın tamamen boşalan, yaz aylarında 2-3 ay süreyle çıkılan köylerde bulunmaktadır. Çamaşır makinesine sahip olma oranı %75,5 olup bu durum hem daha az yakacak odun kullanılmasına, dolayısıyla da ormanlar üzerindeki baskının azalmasına hem de özellikle kadınların yaşam kalitesinin yükselmesine neden olmaktadır.

2006 yılında Türkiye'de kişi başına düşen gayri safi milli gelir 5477 USD (TÜİK, 2007) olmasına karşın Trabzon'daki orman köylerinde kişi başına ortalama gelir 1316 USD'dir. Bu rakam, Akdeniz ve Ege Bölgeleri için sırasıyla 1746 ve 2564, Türkiye'nin kırsal kesim ortalaması da 3594 USD'dir (Anon., 2004). Araştırma alanındaki kişi başına gelir, ülke geneli ve kırsal kesim ortalamalarının altındadır. Ayrıca orman köylerindeki gelir dağılımının adil olduğunu da söylemek mümkün değildir. Örneğin, araştırma alanında hiç geliri olmayan aile ve kişilerin yanı sıra, yılda 9000 USD gelire sahip bireyler de bulunmaktadır. Çok katlı evlerin yanında, teneke ile kaplı, sağlık koşullarından yoksun, tek odalı ve bir tarafında hayvanların barındığı konutlar da bulunmaktadır.

Hayvancılığın ve tarımsal faaliyetlerin genellikle geçimlik üretim amacıyla yapıldığı araştırma alanındaki orman köylerinde yaşayanlar, gelirlerinin büyük bir kısmını köy dışından elde etmektedir. Toplam hane

gelirlerinin, gelirin elde edildiği kaynaklara göre dağılımları Şekil 2'de verilmiştir.

“Orman köyü” olarak tanımlanan araştırma kapsamındaki köylerde, ormancılık kökenli nakit gelirlerin düşük düzeylerde olması dikkat çekicidir. Orman işçiliğinde çalışma, ormanlardan elde edilen odun dışı orman ürünleri ve orman içi açıklıklardan biçilen otun satılması şeklinde ortaya çıkan bu gelirlerin, toplam gelirler içerisindeki payı oldukça düşüktür. Ormancılık faaliyetleri ile ilgili işlerde çalışılarak elde edilen gelirlerin geçmiş yıllara göre büyük oranda azaldığı, orman köylerinin çoğunda ormanlardan üretim yapılmadığı ve köylülere de iş verilmediği belirtilmiştir.

Şekil 2. Toplam gelirleri oluşturan kaynakların dağılımı

Araştırma alanında; odun faydalanması, orman işçiliği gelirleri, ormanlardan elde edilen çeşitli emtianın satılması ve orman alanlarında otlatmanın değeri gibi orman kaynaklı tüm yararlanmalar hesaplandığında, toplam gelirler içindeki payının %8,8 olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu rakamın, 1997 yılında hazırlanan ormancılık sektör incelemesi sonuçlarında %18 olarak verildiği (Anon., 2004) göz önüne alındığında, aradan geçen süreçte ormanlara bağımlılığın azaldığını söylemek mümkün olmaktadır.

Gelirler içerisinde en büyük pay, çoğunluğu devletten transfer edilen emekli maaşlarıdır. Gelir yapısındaki değişim ve büyük kalemi transfer gelirlerinin oluşturması, yalnızca çalışma alanına özgü bir yapı değildir. Yükseler'e (2003) göre; hanehalkı gelirleri içinde devletten sağlanan transfer gelirlerinin (emekli aylıkları, sosyal yardımlar, tarımsal destekler gibi) payı önemli bir orana yükselmiş bulunmaktadır.

Maaş ve ücret gelirleri içerisinde, devlet tarafından da ödenenler dikkate alınır, 1994 yılında hanehalkı gelirlerinin yaklaşık %20'si devletten karşılanırken, bu oranın 2002 yılında yaklaşık %33'e yükselmiştir. Yükseler'in (2003) verdiği rakam 2002 yılına ait olup günümüze kadar oranın daha da arttığını söylemek olasıdır.

ORKÖY ilçe kalkınma planı verileri kullanılarak yapılan hesaplamalara göre; o yıllarda köy okullarındaki ortalama kız öğrenci sayısı 61, ortalama erkek öğrenci sayısı ise 121'dir. Günümüzde bu oran 31 kız ve 34 erkek öğrencidir. Kız çocuklarının eskiden okula daha az gönderildiği anlamına gelen bu rakamlara bakıldığında, günümüzde böyle bir ayırımın yapılmadığı söylenebilir. Fakat, Trabzon'daki orman köylerinde yaşayan kadınların %40,4'ünün okuma yazma bilmemesi ve bu oranın erkeklerde %7,2 olması düşündürücüdür. Okur-yazar oranının düşük fakat kadınlarda çok düşük olması, az gelişmişlik göstergelerinden birisi sayılmaktadır (Tümertekin ve Özgünç, 2005). Yaş gruplarına göre bakıldığında; 15-24 yaş grubundaki kadınların okur-yazar olmama oranı %1,3'tür. Bu rakam gelişmiş ülke ortalamalarına yakındır ve gelecek açısından sevindirici bir gelişme olarak algılanmalıdır.

Köylerde kızların önünde okuma engeli yoktur. Bu tespit sadece zorunlu temel eğitim için geçerlidir. Kadınlarda liseyi bitirenlerin oranı %2,6 iken bu oran erkeklerde %12,7'dir. Genellikle büyük merkezlerde bulunan lise ve dengi okullara gitmek, hem maddi bir yük getirmekte hem de oralarda uygun bir ev kiralamayı ya da bir akrabanın yanında yaşamayı gerektirmektedir. Erkekler için göze alınan bu durum, kız çocukları için sakıncalı bulunmakta ve kızların lise eğitimi almasının önünde önemli bir engeli oluşturmaktadır. Yani olay "kızlar okumaz" şeklindeki bir toplumsal yarıdan değil, tamamen parasal kısıtlar ve altyapı eksikliğinden kaynaklanmaktadır.

Köylerin büyük bir çoğunluğunda taşınmalı eğitim sistemi uygulanmaktadır. Öğrencileri devletin kiraladığı araçlarla her gün merkezi okullara taşımak şeklinde sürdürülen sistemin, kış aylarında kısa süreli kapanan yollar dışında önemli bir sorunu bulunmamaktadır. Bilinçli bazı köylüler, bu

sistemde çocuklarının biraz yorulduğunu ama eğitime kalite geldiğini, köylerindeki okul açılabilirse bunun ancak 1. kademe sınıfları içereceğini, bu eğitimin de birleştirilmiş 5 sınıfa bir öğretmen şeklinde olacağını farkında olduklarını belirtmişlerdir. Hatta bir kısım köylü, kışı ilçe ya da il merkezinde geçirmelerinin temel nedeni olarak çocuklarının eğitimini göstermiştir.

Orman köylerinde yaşayan anket katılımcısı kadınların %14,2'si yaygın eğitim kurumu olan Halk Eğitimi Merkezi'nin köylere yönelik eğitim programlarından en az birine katılmıştır. Eğitim programlarının içeriği tamamen kadının ev içindeki rolüne odaklanmıştır. Oysa kadınlar ev dışında, tarım ve hayvancılık uğraşlarında da üretime katılım anlamında çok önemli hatta temel görevleri üstlenmişlerdir. Bu konularda edinecekleri bilgiler, üretimin miktarını ve kalitesini arttıracaktır.

Araştırma alanındaki orman köylerinde yaşayanların yalnızca %10,5'inin sağlık güvencesi yoktur. Geri kalanların çeşitli sosyal güvenlik kurumlarından, kendileri veya yakınları adına sağlık güvenceleri olup, %29,1'i de bu hakkı yeşil kartla elde etmiştir. Sağlık hizmetlerinden yararlanma haklarının olması, köylülerde önemli bir rahatlama sağlamış, yaşam kalitesini arttırmıştır.

Orman köylerinin 1/3'üne Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonu'ndan kömür yardımı yapılmaktadır. Hane başına 500 kg olan yardımın, köylerde kömür kullanımını da teşvik ettiği, "kömür kullanma kültürü" oluşmasına katkı sağladığı söylenebilir. Köylerin 1/3'ünde de vatandaş para ile kömür satın almaktadır.

Orman köylerinde yaşayan erkeklerin daha sık köy dışına çıkmalarının yanında kadınların %15'i haftada bir kez, %57'si de ayda en az bir kez ilçeye gitmektedir ki bu oranlar ülke genelindeki kırsal kesim verilerinden daha yüksektir. Kadınların %61,4'ü ilçeye gitme nedenini "alışveriş yapma" olarak belirtmiştir. Ev içinde ve dışında üstlendikleri sorumluluklarla birlikte kadınların, "alışveriş yapma" gibi sosyal yaşama ve karar verme sürecine aktif katılım içerisinde olmaları sosyal yapının gelişmesi açısından önem taşımaktadır.

Tarım ve Hayvancılık

Orman köylerindeki gelişmeler, tarım ve hayvancılık tercihlerinin de değişmesine neden olmuştur. 1976-1979 yıllarından bu yana büyükbaş hayvan sayısında %29, küçükbaş hayvan sayısında %45, kümes hayvanları sayısında da %80 oranında bir azalma saptanmıştır. Kümes hayvanları sayısındaki azalma genel eğilimi yansıtmayıp olağanüstü bir durumu ifade etmektedir. 2006 yılında yaşanan kuş gribi salgını sırasında köylerde yaşayanlar kanatlı hayvanlarını elden çıkarmıştır.

Orman köylerinde yaşayanların %66,6'sı, geçmiş 10 yıla göre hayvan sayılarının azaldığını, %10,8'i arttığını, %22,6'sı da değişmediğini ifade etmiştir. Hayvan sayısı azaldı diyenlerin %74,0'ü azalma nedeni olarak işgücü yokluğunu, %17,2'si ekonomik nedenleri, geri kalanı ise diğer sebepleri (kardeşler arasında paylaşıldı, ihtiyacımız oldu sattık vb.) göstermiştir. Geleneksel noktada, orman köylerinde yaşayan hanelerin %14,7'si büyükbaş hayvana sahip değildir. %30,1'i ise 1 veya 2 büyükbaş hayvan beslemektedir ki bu da orman köylerinde hayvancılığın daha çok geçimlik üretim amaçlı yapıldığının göstergesidir.

Hayvan sayısındaki azalma yaylaya çıkış oranlarına da yansımakta, orman köylerinde yaşayanların %59,7'si yaylaya çıkmamakta, az sayıdaki hayvanlarını beslemek için genellikle ot satın almaktadır. Trabzon'da turizm merkezi olarak ilan edilen yaylalarda yapılan bir araştırmada, geçmiş yıllarda %80 olan tarım ve hayvancılık faaliyetleri amaçlı yaylalara çıkış oranının %40'lara, hatta bazı yaylalarda %20'lere düştüğü, buna paralel olarak da; sağlık, dinlenme ve ticaret amaçlı kullanım oranlarının arttığı belirtilmiştir (Özgür, 1993).

Hane başına ortalama gelirler içerisinde hayvancılıktan elde edilen gelirin payı %20,4'tür. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yapılan bir çalışmada; bölgedeki orman köylerinin sadece %35,3'ünde hayvansal ürünlerin pazarlandığı, toplam gelirler içerisinde hayvancılığın payının %10,3 olduğu tespit edilmiştir (Toksoy, 2008). Tüm bölge için verilen bu rakamın Trabzon'da yüksek olması dikkat çekicidir. Özellikle İl'in Batı kesiminde üretim yapan süt işleme tesislerinin köylerden günlük olarak süt

toplaması ve bunun hayvancılığın gelişimine katkısı, rakamların farklı çıkmasında etkili olmuştur.

Köylerde üretilen hayvansal ürün miktarının tüketimden fazla olması halinde, ihtiyaç fazlası ürünler pazarlanmayıp genellikle büyük şehirlerdeki akrabalara gönderilmektedir. Bu alışkanlık sadece hayvansal ürünlerle sınırlı olmayıp bir kısım tarımsal ürünleri de kapsamaktadır. Ülkede yaşanan ekonomik krizlerin sosyal patlamalara yol açmamasının nedenleri belki de bu ilişkilerde aranmalıdır.

Hayvancılıkta yaşanan değişim tarım tercihlerine de yansımıştır. Bu etkileşim ters yönde bir karakter de taşımaktadır. Yani tarım tercihlerindeki değişim hayvancılığı da etkilemiştir. Geleneksel noktada; köylerde ekilen alanlar azalmış, geçmişte çok değerli olan ve geniş alanlarda yetiştirilen mısır, yerini yöre şartlarına göre çaya ve/veya fındığa bırakmıştır. Bu sürecin nedenleri aşağıda sıralanmıştır.

- Önemli nedenlerinden birisi köylerde işgücü konusunda yaşanan sıkıntıdır. Mısır üretimi, toprağı yılda birkaç kez işlemeye dayalı bir tarımsal faaliyettir. Köylerde kalan yaşlı nüfus bunu göze alamamaktadır.
- Geçmişte hayvan sayısının fazla olması, hem hayvanlar hem de insanlar için temel bir besin maddesi olan mısırı değerli kılmaktaydı. Zaman içinde, gerek hayvancılığın azalması, gerekse mısırın insanlar için temel gıda maddesi olmaktan çıkması, bu ürünün tarımını ikinci plana itmiştir.
- Ormanlarla çevrili veya ormanlara bitişik olan köyler, tarla bitkilerine zarar verecek yabani hayvanların da tehdidi altındadır. Artan yabani hayvanlara karşı tarlalarındaki bitkileri koruyamayan yöre halkı, tarım tercihlerini değiştirerek bahçe tarımına yönelmiştir.

Orman köylerindeki tarım uygulamaları da çoğunlukla geçimlik üretime yöneliktir. Çay ve fındık dışında pazar değeri olan ürün sayısı ve miktarı yok denecek kadar azdır. Pek çok orman köyünün bulunduğu yüksek rakımlarda bu iki ürünün verimli olduğu da söylenemez. Orman köylerinde yaşayanların sadece %1,5'i çay ve fındık dışında bir tarım ürününü pazara götürmektedir. Orman

köylülerinin %46,5'inin tarım ürünlerinden hiç geliri bulunmamaktadır.

Ormancılık

Kış şartlarının zorlu geçtiği orman köylerinde, yakacağa olan talep daha fazladır ve bu da köylüler için ormanı değerli kılar. Ormanlarla iç içe yaşadıkları için orman idaresi ile aralarında mülkiyet sorunları yaşanmaktadır. Çoğu köyde ormanlar, geçmiş yıllarda parasını köylünün ödediği bekçilerle korunmuştur. Ormanlardan yararlanma zorlaşınca, hele de köylünün mülkiyet iddiasında bulunduğu ormanlar kadastro sırasında “devlet ormanı” sayılınca, “artık devlet korusun” mantığı ile bekçi tutma alışkanlığı terk edilmiştir.

Araştırma alanındaki orman köylerinin %20,6'sında orman kadastrosu tamamlanmış, %69,1'inde henüz çalışmaya başlanmamış, %10,3'ünde ise çalışmalar devam etmektedir. Orman kadastrusunun tamamlandığı köylerde mülkiyet sorunlarının bitmeyip daha karmaşık bir hal aldığı söylenebilir. Kadastro sonucunda ortaya çıkan fiili durum halk tarafından benimsenmemekte, ormanlara ve ormancılık örgütüne karşı olumsuz bir bakış açısı oluşmaktadır. Kadastro çalışmalarına henüz başlanmamış köylerde oluşan tedirginlik, çalışmaları istememe ve reddetme ile sonuçlanmaktadır.

Bölgede genellikle iğne yapraklı türlerin oluşturduğu ormanların devlete ait olduğu konusunda yaygın bir kabul olsa da, yerleşim yerlerinin içinde ve etrafındaki tarım arazileri arasında bulunan parçalı Ladin ormanlarında da köylünün mülkiyet iddiası vardır. Kadastronun bitirilip tescil işleminin tamamlanamamasının da etkisiyle bu alanların işletilmesiyle ilgili olarak, özellikle üretim aşamasında, yöre halkı ile ormancılık örgütü arasında sorunlar yaşanmaktadır. Bu sorunların temelinde çoğunlukla gizli veya aşikar mülkiyet iddiaları bulunmaktadır (Alkan ve Toksoy, 2006).

Anket katılımcılarının ifadelerine göre; köylerin %38,2'sinde ormanlar azalmış, %52,9'unda artmış ve %8,8'inde de geçmişe göre aynı kalmıştır. İlk aşamada verilen bu yanıtların ardından görüşme derinlik kazandığında, geçmiş yıllarda köylerindeki ormanlardan Devlet Orman İşletmeleri eliyle yapılan üretimin ormanları azalttığını, son

yıllarda görülen artışın da kendilerinin ormanları korumalarından kaynaklandığını ifade etmişlerdir.

Plan döneminde orman teşkilatının iş verdiği köy oranı %44,1 iken bugün %19,1'e düşmüştür. İşlendirmenin önemli bir kısmını da, ağaçlandırma, rehabilitasyon ve erozyon kontrolüne yönelik çalışmalar oluşturmaktadır. Bu nedenledir ki, bölgedeki orman köylerinin kalkındırılması için ormancılığın gelecek vaat ettiğini belirten köylülerin oranı sadece %3,4'tür (Toksoy ve ark., 2005).

Ormanlarla iç içe yaşayan halkın, orman kaynaklarıyla yakın ilişkisi, onların yakacak tercihlerine de yansımıştır. Pişirmek, ısıtmak ve ısınmak amacıyla kullanılan en yaygın yakacak, odundur. Odunun en çok tercih edilen yakacak olması, araştırma alanındaki hanelerin %98,4'ü için geçerlidir. Anket katılımcılarının beyanları esas alınarak yapılan hesaplamalarda, hane başına yıllık ortalama odun tüketiminin 5245 kg olduğu hesaplanmıştır. Odunun ardından en fazla tercih edilen yakacak tüpgazdır ve genellikle ısıtmak ve pişirmek amacıyla kullanılır. Ayrıca Orman köylerindeki hanelerin %23,6'sında da odunla birlikte kömür de kullanılmaktadır.

Orman köylerinde oduna alternatif olarak kullanılan tüpgaz ve kömür, tüketilen yakacak odun miktarının azalmasına neden olmuştur. “Geçmiş 10 yıla göre odun kullanımında nasıl bir değişim oldu?” sorusuna, katılımcıların %55,0'ı azaldı, %37,3'ü değişmedi, %7,7'si de arttı cevabını vermiştir.

Orman köylerinde yaşayan bazı insanlar çeşitli bitkileri toplayarak yiyecek olarak ve hastalıkların tedavisinde kullanmaktadır. Bitkilerin doğal ortamdan toplanıp yiyecek olarak kullanılması, köylerdeki yoksulluk veya yoksunluk nedeniyle bu bitkilere gereksinim duyulduğu şeklinde anlaşılmamalıdır. Aynı şekilde toplanarak çeşitli biçimlerde tedavi ve hastalıklardan korunmak amacıyla kullanılan bitkiler de sağlık güvencesine sahip olmamanın veya tıbbi ilaçlara ulaşamamanın bir sonucu değil, bazı hastalıkları tedavi ettikleri veya o hastalıklara karşı korudukları geleneksel bilgisiyle yapılmaktadır.

Yiyecek olarak bitki toplama kişi başına yıllık gelirle, tedavi amacıyla bitki toplayıp kullanmak da sağlık güvencesine sahip olup olmamakla istatistiki olarak farklılaşma göstermemektedir. Bu amaçlarla kullanılan bitkilerin çeşidi ve miktarı, gelişmekte olan ülkelerdeki kullanım düzeylerinin altındadır (Alkan, 2007).

Orman köylerinde yaşayan insanların gelirlerinin ve eğitim düzeylerinin artması, ormanlara bakış açılarını da değiştirmiştir. Çevre ile ilgili kaygıların gündeme gelmesi, bu konuda yapılan yayınların kamuoyunda neden olduğu bilinçlenme, köylülerin ormanların odun üretme dışındaki pek çok fonksiyonunun farkına varmalarına neden olmuştur. Ormanlardan söz eden köylülerin konuşmalarında “yakacak” kelimesinden daha fazla; “erozyon”, “oksijen”, “güzellik”, “sağlık” gibi kelimeler duyulur olmuştur. Bakış açısındaki bu farklılaşma, ormanların korunması gerektiği konusunda da fikir birliğinin oluşmasını sağlamıştır.

Sonuç ve Öneriler

Orman köylülerinin ayırt edici özelliği, çoğunlukla, ormanların içinde ve bitişiğinde yerleşik olmalarına indirgenmektedir. Bunun yanında; orman köylüleri, yine çoğunlukla, sınıfsız, homojen bir kitle olarak algılanmaktadır (Çağlar, 2001). Oysa hem orman köyleri hem de orman köylüleri homojen bir grubu temsil etmeyip kendi aralarında farklılıklar barındırmaktadır. Bu farklılığı yaratan en belirgin özellik de gelir düzeyleri olmaktadır. Orman köylerine kaynak aktarılırken homojen olmayan yapının farkında olmak, aktarılan kaynağın amaca hizmet etmesine ve verimli kullanımına katkı sağlayacaktır. Bu nedenle orman köyü sayılma kriterleri yeniden düzenlenmeli ve orman köyleri bu kriterlere göre yeniden belirlenmelidir.

Göç olgusu nedeniyle köy nüfuslarının azalması orman kaynaklarının lehine olmakla birlikte; gerek köylerde yer alan kaynakların etkin bir biçimde değerlendirilmesi ve gerekse kentleşme sorunları açısından çok önemli olumsuzlukları beraberinde getirmektedir (Gümüş, 1996). Orman köylerinde yıllar itibarıyla azalan nüfus, buraları genellikle emeklilerin yaşadığı, diğer insanların da yaz aylarında gezmek ve ürün

hasat etmek için geldikleri köyler olma noktasına getirmiştir.

Geçmiş yıllarla kıyaslandığında orman köylerindeki sosyo-ekonomik değişim hayat memnuniyetini arttıracak yönde olmasına karşın, bu köylerde az gelişmişlik belirtileri azımsanmayacak düzeydedir. Özellikle kadınlardaki düşük okur-yazarlık oranını, bu belirtilerin en önemlilerinden olup 60 yaş üstü kadınlarda daha düşük düzeydedir. Yapılan görüşmelerde bu gruptaki çoğu kadının, “bu yaştan sonra öğrensem ne olur” anlayışında olduğu görülmüştür. Okuma-yazma oranını artırıcı çalışmalar yapılırken öncelikle ve özellikle bu anlayışın kırılması gerekmektedir.

Kızların okumasının önünde toplumsal bir engel yoktur. Lise ve üzeri eğitime gidecek kızların, okulların bulunduğu yerlerde barınabilecekleri öğrenci yurtları inşa edilmelidir.

Halk Eğitimi Merkezi tarafından köylerde yaşayan insanlara ulaştırılan yaygın eğitim hizmetleri, kadınların yalnızca ev içindeki konumlarına değil, ev dışında üstlendikleri üretim faaliyetlerine de yönelik programlar içermelidir.

Orman köylerinde üretilen tarımsal ve hayvansal ürünler genellikle geçimlik üretime yöneliktir. Tarımsal ürün olarak fındık, hayvansal ürün olarak da süt pazar değeri olan en önemli ürünlerdir. Bu aşamada, yeni üretim araç ve tekniklerinin sıradanlaştırdığı ve unutulmaya yüz tutan “Trabzon Tereyağı”nın organik ürün kapsamında markalaşarak, aile işletmelerinde üretilmesi ve pazarlanması olanakları aranmalıdır.

Orman işçiliğinden elde edilen gelirlerin miktarı geçmiş yıllara oranla günümüzde azalmıştır. Bu durum, ormanlardan eskisi kadar üretim yapılmamasından ve köylerde ormancılık faaliyetlerini gerçekleştirecek nitelikleri taşıyan işgücünün kalmamasından kaynaklanmaktadır.

Köylerde çeşitli amaçlarla kullanılan bitkilerin; kullanılan kısımları, kullanım amaçları ve kullanım biçimleriyle ilgili olarak ayrıntılı araştırmalar yapılmalıdır. Bu araştırmalar, yöresel ve geleneksel bilginin ortaya konulması, kaybolmaması ve tescil edilerek gelecek kuşaklara aktarılması bakımından önemli olacaktır.

Orman köyleri genellikle emeklilerin yaşadığı, yaz mevsimlerinde insanların tatile geldikleri köy özelliğine bürünmektedir. Bunu bir genelleme olarak ortaya koymak elbette haksızlık olacaktır. Özellikle yüksek rakımlardaki köylerde, kısıtlı arazilerinde tarım ve hayvancılıktan gelir elde ederek hayatlarını sürdürmeye çalışan köylüler de mevcuttur. ORKÖY kaynaklarının bu köylere ve bu köylerde yaşayan muhtaç kişilere aktarılması, kırsal kalkınmaya ve buna bağlı olarak da ormanların korunmasına katkı sağlayacaktır

Kaynaklar

Alkan, S., 2007. Trabzon İli orman köylerinde kadın ve orman kaynakları ilişkisi. Doktora Tezi, KTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 167s. Trabzon.

Alkan, S., Toksoy, D., 2006. Doğu Karadeniz bölgesi'nde yerel halkın ormanların işletilmesine karşı çıkma nedenlerinin değerlendirilmesi. Ormancılıkta Sosyo-Ekonomik Sorunlar Kongresi (26-28 Mayıs 2006), 41-47, Ilgaz.

Anonymous, 2004. Türkiye Ulusal Ormancılık Programı 2004-2023. Çevre ve Orman Bakanlığı, 80 s. Ankara.

Çağlar, Y., 2001. Köylülükte farklılaşmanın yersel temelleri ve "orman köylüleri" örneği, *Toplum ve Bilim Dergisi*, 88, 144-162.

DİE, 1947. Genel Nüfus Sayımı. İstatistik Umum Müdürlüğü Matbaası, 649 s. Ankara.

DİE, 1963. Genel Nüfus Sayımı. DİE Matbaası, 601 s. Ankara.

DİE, 1977. Genel Nüfus Sayımı, Trabzon İli. DİE Matbaası, 44 s. Ankara.

DİE, 1983. Genel Nüfus Sayımı, Trabzon İli. DİE Matbaası, 83 s. Ankara.

DİE, 2002. Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, İl/Trabzon. ISBN: 975-19-3065-0, 213 s. DİE Matbaası, Ankara.

Gümüş, C., 1996. Orman Köyleri Kalkınma Planlarında Çok Boyutlu Yöntemlerden Yararlanma Olanakları (Gümüşhane İli Orman Köyleri Örneği), Ekspres Ofset, 80 s. İstanbul.

Hedge, R., Enders, T., 2000. Forest products and household economy: A case study from Mudumalai Wildlife Sanctuary, Southern India, *Environmental Conservation*, 27 (3), 250-259.

ORKÖY, 1975. Ormanla İlgili Köyler. ORKÖY Genel Müdürlüğü, Yayın No: 10, 661 s. Ankara.

ORKÖY, 1976. Trabzon İli Çaykara İlçesi Orman Köyleri Kalkınma Planı (1976-1980). Trabzon Proje Başmühendisliği, 31 s. Trabzon.

ORKÖY, 1977. Trabzon İli Vakıfkebir İlçesi Orman Köyleri Kalkınma Planı (1977-1981). Trabzon Proje Başmühendisliği, 106 s. Trabzon.

ORKÖY, 1978a. Trabzon İli Maçka İlçesi Orman Köyleri Kalkınma Planı (1978-1983). Trabzon Proje Başmühendisliği, 61 s. Trabzon.

ORKÖY, 1978b. Trabzon İli Tonya İlçesi Orman Köyleri Kalkınma Planı (1978-1980). Trabzon Proje Başmühendisliği, 37 s. Trabzon.

ORKÖY, 1979. Trabzon İli Araklı İlçesi Orman Köyleri Kalkınma Planı (1979-1988). Trabzon Proje Başmühendisliği, 38 s. Trabzon.

ORKÖY, 2005. Çevre ve Orman Bakanlığı, ORKÖY Genel Müdürlüğü, 2005 Yılı Uygulama Hedefleri. 29 s. Ankara.

ORKÖY, 2008. Orman köylerinde bakanlığımız uygulamalarını içeren bilgi notu. www.cevreorman.gov.tr/orkoy/orkoy2008.doc, 10 Nisan, 2008.

Özgür, H., 1993. Trabzon İli'nde turizm merkezi olarak ilan edilen yaylaların yeşil turizm açısından incelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, s. Trabzon.

T.C. Resmi Gazete, 2005. Orman Köylüleri Kalkındırma Hizmetlerine İlişkin Esas ve Usuller, (26040), 31.12.2005.

Toksoy, D., Ayaz, H., Şen, G., 2005. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde orman-köylü ilişkileri, *Artvin Orman Fakültesi Dergisi*, 6 (1-2), 79-85.

Toksoy, D., 2008. Orman köylerinde sosyo-ekonomik değişim. Doğu Karadeniz'in kalkınmasında lokomotif: Ormancılık paneli, 18 Nisan 2008, Trabzon, 44-50.

TÜİK, 2007. Haber Bülteni, Sayı: 31, 20 Mart 2007, Ankara.

TÜİK, 2008. Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Veri Tabanı. <http://report.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi: 15 Nisan 2008.

Tümertekin, E., Özgünç, N., 2005. Ekonomik Coğrafya, Kalkınma ve Küreselleşme, Çantay Kitabevi, 641 s. İstanbul.

Yükseler, Z., 2003. 2002 Hanehalkı bütçe anketi: gelir dağılımı ve tüketim harcamalarına ilişkin sonuçların değerlendirilmesi. <http://www.tek.org.tr/dosyalar/HANE2002.psd>, 17 Mart 2007.